

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 261.5 (477.51).

Данило Рига

З ІСТОРІЇ МОНАСТИРІВ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1785-1797 рр.).

У статті йдеться про господарську та культурно-просвітницьку діяльність монастирів Північного Лівобережжя, які увійшли до складу Новгород-Сіверської єпархії (1785-1797).

Ключові слова: Новгород-Сіверська єпархія, монастирі, Православна церква.

В останній чверті XVIII ст. відбулися суттєві зміни у суспільно-політичному та релігійному житті Чернігівщини.

У зв'язку із запровадженням нового адміністративно-територіального поділу у березні 1785 р. було створено Новгород-Сіверську єпархію, до складу якої увійшла територія одинадцяти повітів Новгород-Сіверського намісництва: Глухівського, Конотопського, Коропського, Кролевецького, Мглинського, Новгород-Сіверського, Новомістського, Погарського, Сосницького, Стародубського, Суразького.

Очолив новостворену єпархію Переяславський єпископ Іларіон, якого імператриця Катерина II наказала «перевести Єпископом в Новгород-Северский именовать его Новгородско-Северским и Глуховским» [1, Арк.1].

Невдовзі, 6 червня 1785 р., була утворена Новгород-Сіверська духовна консисторія [2, С.244]. Указ також зобов'язав єпископа Іларіона «по наместничеству все монастыри и церкви в свою паству принять со всем имуществом по прежним описным книгам» [3, Арк.15].

Відтак на території новоствореної Новгород-Сіверської єпархії опинилися п'ятнадцять чоловічих монастирів (кафедральний Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський, Глухівський Петропавлівський, Гамаліївський Харлампіївський, Батуринський Миколаївський, Каташинський Миколаївський, Максаківський Миколаївський, Пустино-Рихлівський Миколаївський, Новомістський Миколаївський, Ромашківський Спаський, Брецький Андрониківський Троїцький, Каменський Успенський, Погарський Троїцький, Рябцевський Успенський, Ключовський Спаський, Стародубський Миколаївський) та шість жіночих (Глухівський Успенський, Погарський Златоустівський, Новомістський Успенський, Макошинський Покровський, Миронівський Богословський, Стародубський Покровський).

Становить інтерес господарська діяльність монастирів Новгород-Сіверської єпархії. У кінці XVIII століття у монастирських вотчинах переважало сільськогосподарське виробництво.

Монастирі вели власне господарство. Однак головний дохід приносив продаж свічок, ікон, збори, плата за виконання обрядів. Великі прибутки монастирям давало рибальство. Ним займалися практично всі монастирі. Господарське виробництво в монастирських господарствах Лівобережної України задовольняло передусім внутрішні

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

потреби самих монастирів, проте упродовж вісімнадцятого століття зростав також його товарний характер. Традиційні промисли посідали чільне місце в господарській практиці монастирів Лівобережної України. Одним із найпоширеніших промислів у монастирських вотчинах було гуральництво та пивоваріння. Основною сировиною для виробництва напоїв служили жито, ячмінь, гречка, овес та пшениця [4, С.179].

Займалося маєтне духовенство також птахівництвом, рибальством. Взагалі сільськогосподарське виробництво у монастирських господарствах задовольняло передусім внутрішні потреби самих монастирів, проте зростав і його товарний характер. У монастирських гуральнях і броварнях широко використовувалась наймана праця. Наявність на Лівобережжі густої річкової мережі дозволяла місцевим монастирям у широких масштабах займатися прибутковим млинарством. Використовувалися млини трьох видів: водяні, вітрові та лодейні, які були змонтовані на човнах. Найбільше млинів на кінець вісімнадцятого століття мала Києво-Печерська лавра. Вона, як і інші монастирі, повною мірою використовувала монопольне право здійснювати помол зерна у своїх вотчинах для того, щоб стягувати високу плату за помол і наживатися на цьому.

Існування на Чернігівщині великих запасів болотних руд спонукало монастирі займатися прибутковим рудницьким промислом.

Київська лавра мала на середину 80-х років XVIII століття сім рудень на Правобережжі та п'ять рудень на лівому березі Дніпра. Свої рудні мав Новгород-Сіверський Спаський монастир. Монахи здавали копальні кваліфікованим майстрам, які платили їм орендну плату грошима чи залізом. Тут існував розподіл праці. Крім майстрів рудників, підприємство обслуговували чорнороби, які копали руду, плугарі промивали руду, рубачі заготовлювали дерево та інші робітники [5, С.182].

Ряд монастирів займався виробництвом цегли і вапна. Поблизу Новгород-Сіверського, у селі Чулатове, була побудована вапнярня, яка обслуговувала потреби новоствореної Новгород-Сіверської єпархії.

В умовах розвитку в Україні торговельно-грошових відносин церква, передусім монастирі, дедалі більше втягувалась у ринкові зв'язки, збуваючи як лишки своєї сільськогосподарської та промислової продукції, так і її товарну частину, призначену на продаж. Основна торгівля наприкінці XVIII століття здійснювалась на ярмарках. Участь у ярмарках брали також і монастирі, які були підпорядковані Новгород-Сіверській єпархії, зокрема Спасо-Преображенський монастир.

Найбільші монастирі з метою налагодження регулярної торгівлі обзавелися в ряді українських міст і навіть за кордоном своїми господарськими дворами, так було і з монастирями Новгород-Сіверської єпархії.

Монастирі підтримували торговельні зв'язки не лише з Правобережною Україною, а і з Росією. Характерно, що монахи Києво-Печерської лаври купляли у Новгород-Сіверському намісництві велику кількість вапна, хоча мали свої вапнярки [6, С.186-187].

Монастирські кошти йшли на купівлю свічок, цукру, сукна, шкіри, паперу, солі, заліза та іншого. Своєю господарською діяльністю монастирі вносили вагомий вклад у загальний економічний розвиток регіону.

Заслуговує на увагу життя монастирських селян на Лівобережній Україні. Хоча церква в Україні мала різні джерела прибутків, у тому числі пов'язані з її специфічною роллю у суспільстві, все ж основним із них була земельна власність у її середньовічній формі (базована на використанні примусової праці залежних селян). Це передусім стосувалося монастирів, маєтки яких рясніли на Лівобережжі. Примусовий характер праці монастирських підданих забезпечувався продуманою системою управління монастирськими вотчинами, орієнтованими на використання общинного устрою села. Сільська громада, таким чином, служила не лише інтересам самих селян, а й задовольняла соціально-економічні запити монастиря – колективного вотчинника.

До заснування намісництва Києво-Печерська лавра була найбільшим церковним землевласником (лавра володіла на Лівобережжі у 60-70 х роках XVIII ст. 174 селами, слободами, містечками та містами, на неї працювали понад 64 тис. селян приписних монастирів) [7, С.188].

Втім, невдовзі, у 1786 р., уряд Катерини II провів секуляризацію церковної земельної власності, в ході якої 15 монастирів було закрито.

Завдяки своєму привілейованому становищу в автономній тоді Гетьманщині українські монастирі unikнули імперської церковної секуляризації 1764 р. Тепер Катерина намагалася виправити становище [8, С.121]. В указі від 10 квітня 1786 р. вона вказувала: «Съ устроєніємъ ныне трехъ Наместничествъ Малороссійскихъ Кіевскаго, Черниговскаго и Новгородскаго-Северскаго на равне съ прочими Губерніями Имперіи Нашей, пріобретаемъ мы удобность ввести надлежащее единообразіе, и относительно содержания Архіерейскихъ домовъ и монастырей тамошнихъ».

Тобто цей указ впроваджував секуляризацію церковних та монастирських маєтностей і монастирів тодішніх єпархій Лівобережної України – Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської. Можна впевнено констатувати, що секуляризація маєтностей українських монастирів, церков, архієрейських домів була спрямована на переведення українських церковних структур, у тому числі монастирів, у жорстку матеріально-фінансову залежність від російської столиці. Вона була остаточним актом підпорядкування православної церкви в Україні. Ці зміни важко назвати еволюційними: спрацьовував не внутрішньоцерковний механізм розвитку церкви, а позацерковні, позарелігійні фактори, насамперед ті, що прагнули перетворити церкву у складову частину самодержавного устрою і порядку, піддати її, як і державу, централізації, а на верхині не лише світської, а й церковної влади поставити государя у ранзі єпископа.

Логічно, що у такій уніфікованій, централізованій державі не могло бути місця для церкви, відмінної від великоросійських зразків, тієї церкви, яка б зберегла у собі національні особливості, історичну пам'ять про своєрідний шлях розвитку. Етноконфесійна специфіка України об'єктивно була перешкодою планам створення єдиної, уніфікованої імперії і тому була приречена на ліквідацію.

В указі йшлося, звичайно, не про впровадження якоїсь нової моделі суспільства, більше того – в Україні. Про це не могло бути й мови – надто потрібним державі інститутом була церква, але церква не самодостатня, не економічно і духовно автономна, а поставлена своєю несамостійністю, ослабленістю у підпорядковане становище щодо самодержавної влади. Секуляризація не була якоюсь державною акцією, запровадженою лише у Росії, – вона здійснювалася слідом за аналогічними заходами у Європі. Відмінність була тільки в тому, що там прибутки від секуляризованих земель, як правило, направлялися на суспільно-корисні справи – розвиток освіти, культури, а у Росії все звелось до тривіального перерозподілу.

Вилучені монастирські маєтки з селянами роздавалися Катериною II направо і наліво – придворній знаті, впливовим особам. У руках церкви та монастирів, були зосереджені значні багатства. Зокрема, у власності українських монастирів Київської єпархії та митрополичого дому було 42086 селян-чоловіків і слуг у Київському намісництві, 20396 – у Новгород-Сіверському, а всього – 62482 чол. (причому рахувалися лише особи чоловічої статі) [9, С.52-53].

Хоча підкорення церкви було, напевне, першопричиною запланованої секуляризації, Катерина повинна була також бачити ті вигоди, що їх отримає держава від цього процесу.

Селяни, які жили на церковних і монастирських землях, стали державними селянами, зобов'язаними сплачувати усі державні податки і виконувати військові повинності. З колишніх монастирських селян був сформований спеціальний гренадерський підрозділ. Чітке уявлення про розміри нових надбань держави дає перепис населення, проведений у 1780-х рр., – якраз напередодні секуляризації [11, С.167-168].

В основному указі про секуляризацію перелічувалися суми, виділені на утримання кожної школи, єпископської резиденції та монастиря, а також розміри платні українських єпископів [12, С.575-576].

Серед закритих монастирів Новгород-Сіверської єпархії інтерес становлять такі великі, як: Печенізький Стародубський, станом на 27 листопада 1724 рік, мав монастирські ґрунти та маєтності у селах Печеніги та Жаварки. 23 квітня 1786 р. був ліквідований [13, Арк.97];

Рябцевський Успенський на час спрощення володів маєтностями: с. Рябцев, с. Гаськов, с. Пестриков, на які мав підтвердження від гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського. Був ліквідований 23 квітня 1786 р. [14, Арк.123];

Макошинський Свято-Покровський. Був ліквідований 23 квітня 1786 р. [15, Арк.119];

Каташинський Свято-Миколаївський, згідно з універсалом гетьмана І. Скоропадського від 8 січня 1709 р., володів маєтностями Слободка Каташинка, млином Маньковський, озером Казановка, ґрунтом у селі Кожанах. Монастир був ліквідований 23 квітня 1786 р. [16, Арк.131].

На утримання монастирів й архіерейських будинків держава надалі виділяла, згідно з нормативами, відповідні кошти. Монастирі поділялись на три класи або ж підлягали виведенню за штат і перетворювались у парафіяльні церкви, навчальні, лікувальні заклади тощо [17, С.210-211]. Опісля цих перетворень у складі Новгород-Сіверської єпархії залишилось тільки 4 монастирі.

Глухівський Петропавлівський монастир був розташований поблизу с. Будищі (нині Глухівського району Сумської області), на правому високому березі р. Клевень. Час заснування невідомий (за деякими даними – 1230 р.). У 1695 р. на замовлення Данила Туптала «записний государів майстер кам'яної справи Матвій Єфимов» розпочав тут будівництво мурованого Петропавлівського собору, освяченого в 1697 р. На початку XVIII ст. в обителі споруджено трапезну з теплою церквою Успіння Богородиці (на кошти полковника М. Миклашевського), у 1712 р. – надбрамну Михайлівську церкву, 1795 р. – корпуси братських келій та огорожу. У 1769-1772 рр. архімандритом монастиря був Давид Нащинський – професор Київської академії, який познайомив Європу з творами Феофана Прокоповича.

У 1781 р. настоятелем Глухівського Петропавлівського монастиря став архімандрит Мельхиседек Значко-Яворський. Саме йому довелося передавати монастирські володіння у державне відомство [18, С.51-52]. Головне майно монастиря на той час складало: 3 сади у Богдановці, один – у Мутині, 4 озера і 4 перевози, селян близько 20 душ чоловічої статті. Монастирю залишено до 130 десятин паханої землі і до 300 десятин лісу, на річці Клевені – два млини [19, С.215-216]. Після секуляризації Глухівський Петропавлівський монастир було віднесено до другого класу й призначено річну субсидію у розмірі 1511 крб. 90 коп. [20, Арк.2]. У 1793 р. монастир був сильно пошкоджений пожежею [21, С.215-216].

Гамаліївський Харлампіївський монастир був заснований у с. Гамаліївці (тепер Шосткинського району Сумської області) біля збудованої 1702 р. коштом генерального осавула А. Гамалії мурованої церкви св. Харлампія. У 1713 р. на місці скиту на кошти гетьмана І. Скоропадського та його дружини А. Маркович було розпочато будівництво родового монастиря. Центральна споруда – п'ятибанний собор Різдва Богородиці (1735 р.). Первісно монастир діяв як жіночий, з 1733 р. – як чоловічий. Неодноразово горів, зокрема 1738 р. Настоятелем Гамаліївського монастиря були у 1770-1785 рр. архімандрит О. Почека, у 1785-1789 рр. – архімандрит І. Островський [22, С.51-52].

Після секуляризації Харлампіївський Гамаліївський монастир було також віднесено до другого класу й призначено річну субсидію у розмірі 1511 крб. 90 коп. [23, Арк.2]. Після великої пожежі 1794 р. закритий і відновлений 1827 р. як жіночий.

Батуринський Миколаївський монастир був заснований за часів Київської Русі на березі р. Сейму біля с. Осіч (нині Бахмацького району) [24, С.267]. У середині XIII ст. обитель зруйновано і відновлено тільки на початку XVII ст. У 1680 р. коштом генерального судді І. Домонтовича у монастирі зведено мурований Миколаївський собор – хрещатий, дев'ятидільний, п'ятибанний, у традиціях українського бароко (не зберігся). З монастирем пов'язана діяльність церковного і культурного діяча Данила Туптала (Димитрія Ростовського). У 1682-1683 рр. він був ігуменом монастиря, у 1690–1692 рр. у келії поруч із монастирем працював над створенням «Житій святих». Під час воєнних дій 1708-1709 рр. монастир було пошкоджено. У 1709–1712 рр. посаду ігумена Крупицького монастиря посідав відомий гравер початку XVIII ст. Іван

Мигура (в чернецтві з 1706 р. – Іларіон). За відомістю 1755 р. у монастирі, крім ігумена, був намісник, економ, 5 ієромонахів, 7 ієродияконів, 12 монахів [25, С.271-272].

У 1776 р. архімандритом став Володимир Сокальський, колишній ієромонах Запорозької Січі та член консисторії. При ньому граф К. Розумовський у 1777 р. надав обителі 3000 крб., крім цього розпорядився кожен рік надавати монастирю 100 крб. і 200 пудів борошна.

У 1790 р. ігуменом монастиря став Платон Романовський. Преосвященний Іларіон писав про нього Синоду: «ректор Новгород-Северской семинарии, учитель богословия и член дикастерии иєромонах Платон достоин не только игуменской должности, по своим трудам заслуживает и архимандричего чина». Але архімандритом він став у 1794 р. і одразу ж був посвячений у ігумени Батуринаського монастиря, у 1794 р. став архімандритом і був переведений у другокласний Гамаліївський монастир. Натомість ігуменом Батуринаського монастиря було висвячено Павла Чедневського [26, С.289-290]. Батуринаський Миколаївський монастир було віднесено до третього класу й призначено річну субсидію в розмірі 956 крб. 30 коп. [27, Арк.2].

Глухівський Свято-Успенський Преображенський монастир був заснований у 1670 р., згідно з універсалом гетьмана Д. Многогрішного. 1681 р. монастир був приписаний до Вознесенського монастиря у Києві, де протягом 1685–88 ігуменею була мати гетьмана І. Мазепи – Марія. Монастир залишився єдиною жіночою обителлю Новгород-Сіверської єпархії, яка не була секуляризована. Його було віднесено до третього класу і призначено річну субсидію в розмірі 525 крб. 60 коп. [28, Арк.2]. Зберігся документ про відведення землі Успенському жіночому монастирю: «Господину преосвященному Иллариону епископу Новгород-Северскому и Глуховскому. По силе еє императорского величества указа третеклассному Успенскому девичьему штатному монастырю отвести земли леса, людей по указанному штату. Ваше преосвященство прошу о вышесказанном повелеть учинить милостивое архиастырское определение» [29, Арк.3].

Засновником Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, розташованого за 2 кілометри на південь від міста, літописна традиція вважає князя Чернігівського Мстислава Володимировича [30, С. 237-238]. Протягом XII ст. у монастирі були збудовані Спаський собор та Михайлівська церква. Невдовзі, після монголо-татарської навали, монастир було відновлено, проте його ще не раз руйнували нападники – татари у 1552 р., поляки у 1604 р., але він завжди піднімався з руїн. Зрештою Спасо-Преображенський монастир було відбудовано у 1620 р. коштом Новгород-Сіверського старости Олександра Пісочинського. 1635 р. король Владислав IV передав монастир ордену єзуїтів. Проте на початку Хмельниччини у 1648 р. ченці-єзуїти залишили Новгород-Сіверський.

У 1657 р. у монастирі свою єпископську кафедру облаштував енергійний ієрарх, визначний політик і культурний діяч Лазар Баранович. Він організував у монастирі слов'яно-латинську школу та друкарню [31, С.36-37]. У 1670 р. архімандритом став Михайло Лежайський. Лазар Баранович і Михайло Лежайський відремонтували старі й звели нові споруди на території монастиря. Водночас вони зберегли надбрамну вежу XVI ст. – чи не найдавнішу муровану оборонну споруду на Лівобережній Україні.

Гетьманський уряд дбав про інтереси Спасо-Преображенського монастиря. Так, за гетьманства І. Скоропадського козаки с. Мезин, які оселились на монастирських землях, заволоділи монастирськими озерами і перестали сплачувати за їх використання. Універсалом від 2 січня 1712 р. гетьман наказав козакам сплачувати обителі податок або повернути привласнені землі [32, С.90]. Інший універсал І. Скоропадського від 20 листопада 1718 р. регулював надходження грошей з млина Пирогівського на потреби монастиря [33, С.247-248]. На думку Філарета (Гумілевського), на початку гетьманування Д. Апостола між ним і новгород-сіверськими ченцями виникли непорозуміння, втім невдовзі сторони знайшли спільну мову [34, С. 91].

У вересні 1785 р. у монастирі було облаштовано Новгород-Сіверську духовну семінарію, до якої було переведено частину учнів і викладачів Переяславської духовної семінарії [35, С.91]. Новостворена Новгород-Сіверська духовна консисторія мала:

«1) для бедных нищетных означить дом для жилища и потребное к содержанию; 2) для школ означено каменное строение, палаты, яко весьма для сего благопристойные, кои оправлены и очищены для сего уже по велению его преосвященства» [36, Арк.413]. Опис 1786 р. засвідчив, що монастир на той час володів 14 селами і 2920 душами селян чоловічої статті. Орної землі він мав на 1390 четвертин посіву, сінокосів – на 30 тис. кіп, садів – 50, городів – 550, озер – 68, млинів – 12, винокурень – 5. Крім того, йому належали пасіки, цегельний завод та папірня. Усе це давало монастиреві чималий прибуток [37, С.347-348].

Після секуляризації Спасо-Преображенський монастир став кафедральним. Колишній архімандрит Євстафій Пальмовський змушений був піти «на покой» з жалуванням 500 крб. на рік й оселився у Києво-Печерській лаврі. Є відомості, що він був незадоволений відставкою і до лаври потрапив, мабуть, у почесне заслання. У монастирській скарбниці у той час зберігалось 7502 крб. 45 коп. [38, С.45].

З приходом до влади Павла I відбулися нові адміністративно-територіальні перетворення. За розпорядженням імператора від 1 вересня 1797 р. колишня Новгород-Сіверська єпархія увійшла до складу Чернігівської єпархії, а Спасо-Преображенський монастир був віднесений до I класу [39, С.96-97].

Таким чином, діяльність монастирів Новгород-Сіверської єпархії була організована на достатньо високому рівні, але секуляризаційні заходи серйозно зашкодили розвитку монастирського життя єпархії. Після секуляризації 1786 р., у Новгород-Сіверській єпархії залишилися тільки 4 монастирі, решту було перетворено у приходські церкви. Виняток становив хіба що Максакиївський монастир, на території якого у 1787 р. було розміщено один з перших в Україні закладів для лікування психічних хворих на 24 місця. [40, С.77].

Комплексне вивчення цих церковно-адміністративних інституцій дозволило відтворити цілісну картину з життя Новгород-Сіверської єпархії.

В статье идет речь о монастырях Северного Левобережья, которые вошли в состав Новгород-Северской епархии (1785–1797).

Ключевые слова: Новгород-Северская епархия, монастыри, Православная церковь.

In the article the question is activity of monasteries of North Left-bankness, which entered in the complement of Novgorod-siverskoy of diocese (1785-1797).

To the key of word: Novgorod-siverska diocese, monasteries, Orthodox Church.

1. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 66. – Спр.135. – Арк.1.
2. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.244.
3. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 66. – Спр. 135. – Арк. 15.
4. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К.: Либідь, 1994. – Т.І. – С. 179.
5. Там само. – С.182.
6. Там само. – С.186-187.
7. Там само. – С.188.
8. Комиссаренко А. И. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII ст. – М.: Изд-во Всесоюзного заоч. политех. ин-та, 1990. – 202 с.
9. Історія релігії в Україні. // За ред. А. М. Колодного, В. В. Климова. – К.: Либідь, 1999. – Т.3. – 560 с.
10. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.XXII. – № 16374. – С. 574-575.
11. Федоренко П. З. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII ст. // Записки істор.- філол. відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн 2. – С.167-168.
12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XII. – № 16375. – С.575-576.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. –

- Ф. І. Збірка О. М. Лазаревського. – Спр. 57.488. – Статистика прошлого столетия // Монастыри Киевские XVII – XVIII ст. 1896 г. – 250 арк. – Арк. 97.
14. Там само. – Арк.123.
 15. Там само. – Арк.119.
 16. Там само. – Арк.131.
 17. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. – К., 1993. – Т.ІІ. – С.210 – 211.
 18. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.4. – С.51-52.
 19. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.215-216.
 20. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.І. – Спр. 63.411. – Арк.2.
 21. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.215-216.
 22. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.4. – С.51-52.
 23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.І. – Спр. 63.411. – Арк.2.
 24. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С. 267.
 25. Там само. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.271-272.
 26. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.289-290.
 27. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.І. – Спр. 63.411. – Арк.2.
 28. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.4. – С.77.
 29. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр.68. – Арк.3.
 30. Филарет (Гумилевский). Новгород-Северский // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – №11. – Часть неофициальная. – С.237-238.
 31. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.36-37.
 32. Филарет (Гумилевский). Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // ЧЕИ. – 1861. – №2. – Часть неофициальная. – С.90.
 33. Филарет (Гумилевский). Новгород-Северский // ЧЕИ. – 1872. – №11. – Часть неофициальная. – С.247-248.
 34. Филарет (Гумилевский). Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // ЧЕИ. – 1861. – №2. – Часть неофициальная. – С.91.
 35. Никодим. Епископы Черниговские и Новгород-Северские // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – №44. – Часть неофициальная. – С.378-379.
 36. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Оп. 3. – Спр.18. – Арк. 413.
 37. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – №45. – Часть неофициальная. – С.347-348.
 38. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – №5. – Часть неофициальная. – С.45.
 39. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – №2. – Часть неофициальная. – С.96-97.
 40. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.4. – С.77.